

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2014, Αρ. 1 (2014)

Σύγχρονες αναζητήσεις της Ειδικής Αγωγής στην Ελλάδα: Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

4^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας
20-22 ΙΟΥΝΙΟΥ 2014

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδόπουλος Γιάννης

Πολυχρονόπουλος Σταυρούλα

Μισασιτά Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Η διαφορετικότητα σε περίοδο Κρίσης Κρίση οικονομική...ή κοινωνική;

Γεώργιος Νικολάου, Σπυρίδων-Γεώργιος Σούλης,
Ισμήνη- Χαρίκλεια Καρατζένη, Μαριάνθη Πολύζου

doi: [10.12681/edusc.253](https://doi.org/10.12681/edusc.253)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νικολάου Γ., Σούλης Σ.-Γ., Καρατζένη Ι.- Χ., & Πολύζου Μ. (2016). Η διαφορετικότητα σε περίοδο Κρίσης Κρίση οικονομική...ή κοινωνική;. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2014(1)*, 211-223.
<https://doi.org/10.12681/edusc.253>

Η διαφορετικότητα σε περίοδο Κρίσης Κρίση οικονομική...ή κοινωνική;

Νικολάου Γεώργιος

Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων gnikolau@cc.uoi.gr

Σούλης Σπυρίδων-Γεώργιος

Επίκουρος Καθηγητής Ειδικής Παιδαγωγικής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ssoulis@cc.uoi.gr

Καρατζένη Ισμήνη- Χαρίκλεια

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

iskaratzeni@yahoo.gr

Πολύζου Μαριάνθη

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

marianthipolyzou@gmail.com

Περίληψη

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, παρατηρείται αύξηση των φαινομένων περιθωριοποίησης των μαθητών, κυρίως σε όσους ανήκουν στις κοινωνικά ευπαθείς ομάδες. Δεδομένου ότι η Ελλάδα βρίσκεται εν μέσω οικονομικής κρίσης διερευνήθηκε πώς αυτή επηρεάζει τη στάση απέναντι στους κοινωνικά ευπαθείς πληθυσμούς. Διεκπεραιώθηκαν δύο εμπειρικές έρευνες σε Δημοτικά Σχολεία του Νομού Ιωαννίνων κατά το σχολικό έτος 2012-2013, στοχεύοντας στο κύριο αντικείμενο μελέτης. Σκοπό των ερευνών αποτέλεσε αφενός η καταγραφή των στάσεων των γονέων απέναντι σε μαθητές με αναπηρία, και αφετέρου η διερεύνηση, μέσω των δηλώσεων 255 εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, ρατσιστικών φαινομένων απέναντι σε αλλοδαπούς μαθητές. Από τα αποτελέσματα διαπιστώθηκε, ότι παρά το γεγονός των μειούμενων οικονομικών απολαβών των γονέων, η στάση τους απέναντι στα άτομα με αναπηρία δεν έχει επηρεασθεί. Αντιθέτως, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των εκπαιδευτικών, τα ρατσιστικά φαινόμενα απέναντι στους μαθητές που προέρχονται από τη μετανάστευση έχουν οξυνθεί.

Λέξεις-κλειδιά: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, Ειδική Αγωγή, Κρίση

Abstract

In times of Economic Crisis, an increase in phenomena of students' marginalisation is observed mainly on those belonging at socially frail groups. Since Greece is during a period of Economic recession, a study concerning the Financial Crisis effects on the attitude towards socially frail populations was implemented. Two empirical studies were conducted in Elementary Schools of Ioannina, during the 2012-2013 school year, aiming at the study main objective. Studies' purpose was, on the one hand, the registration of parents' attitude towards disabled students and, on the other hand, the investigation of racist attitudes towards immigrant students, through the statements of 255 primary education teachers. Results ascertained that despite the parents' low income, their attitude towards disabled people has not been affected. On the contrary, according to teachers' aspects, racist phenomena towards students from migration, have been corroborated.

Keywords Intercultural Education, Special Education, Crisis

1. Οι κοινωνικά ευπαθείς ομάδες σε περίοδο Κρίσης στην Ελλάδα

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που πλήττει αναμφίβολα και την ελληνική κοινωνία αποτελεί έναν παράγοντα πολλαπλών ανατροπών με σημαντικές συνέπειες τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Από την αρχή της ιστορικο-κοινωνικής ύπαρξης, τα άτομα που διέφεραν εμφανισιακά, συμπεριφοριστικά ή ως προς την επίδοσή τους, έχουν βιώσει τον βασανισμό και την περιθωριοποίηση σε όλες τις όψεις της καθημερινής ζωής (Robinson, Martin & Thompson, 2007· [Metzler](#), 2006· Sacks, 2001· Βασιλείου, 1998). Ειδικότερα, παρατηρείται η μετανάστευση να συνδέεται με την εμφάνιση κοινωνικών ανισοτήτων και περιστατικών περιθωριοποίησης των ατόμων που διαφοροποιούνται γλωσσικά, εθνικά και πολιτισμικά. Σε αυτό δεν αποτελεί εξαίρεση η Ελλάδα. Στις χώρες υποδοχής, η μετανάστευση φαίνεται να εντείνει τις ταξικές διαφοροποιήσεις. Πολύ συχνά, οι αλλαγές που προκύπτουν από τη μετανάστευση συνδυάζονται με ανασφάλειες που προκαλούνται στον γηγενή πληθυσμό, παρουσιάζοντας τα άτομα με διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο ως ιθύνοντες πολλών προβλημάτων των σύγχρονων κοινωνιών.

Επιπροσθέτως, στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η έννοια της αναπηρίας δεν έχει απεμπλακεί από τις προκαταλήψεις των προηγούμενων αιώνων, γεγονός που υποδεικνύει ότι η ίδια η στάση των συνανθρώπων μας προς την αναπηρία, ενδέχεται να διαιωνίζει την περιθωριοποίηση αυτή. Κάθε άτομο εμφανίζει

στάσεις που κατευθύνουν τη συμπεριφορά του για τα φαινόμενα και τους φορείς της κοινωνίας, τους ανθρώπους που έρχεται σε επαφή καθημερινά, τον συναισθηματικό του κόσμο και τις επιλογές του (Miles & Wolfgang, 2007· Maisonneuve, 2001· Κοκκινάκη, 2005· Γεώργας, 1986). Η θεσμοθέτηση της ενσωμάτωσης των ειδικών τάξεων και της ενισχυτικής διδασκαλίας στη γενική εκπαίδευση συνέβαλαν μόνο επιφανειακά στην επίλυση του προβλήματος, λόγω της έλλειψης σύγχρονων ρευμάτων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που χαρακτηρίζουν τα αντίστοιχα προγράμματα άλλων κρατών (Daniels, & Garner, 1999· Στασινός, 1991).

Οι προσπάθειες για σχολική ενσωμάτωση και κοινωνική ένταξη τόσο των αναπήρων, όσο και των μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα συνεχίζονται, χωρίς όμως να αποκαθίστανται τα δικαιώματά τους και η ισότιμη μεταχείρισή τους από όλα τα μέλη της παγκόσμιας κοινότητας (Καϊσέρογλου, 2010). Τέτοιου είδους μηχανισμοί περιθωριοποίησης των διαφορετικών ανθρώπων πηγάζουν από τις εγκαθιδρυμένες στάσεις, επηρεάζοντας την εκδηλωμένη συμπεριφορά και διαιωνίζοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

Με την πάροδο του χρόνου, μάλιστα, παρατηρείται όξυνση των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων που προέρχονται από τη μετανάστευση. Η έλλειψη προστασίας δημιουργεί αγχωτικές καταστάσεις, «σπάζοντας» τον κοινωνικό ιστό. Επίσης, η αγανάκτηση των πολιτών ενισχύεται εν μέσω κρίσης εξαιτίας της καταπάτησης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Λόγω της άμβλυνσης της κοινωνικής συνοχής εμφανίζονται ταραχές και φαινόμενα ρατσιστικής βίας, ιδιαίτερα απέναντι στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, όπως είναι οι μετανάστες και τα άτομα με αναπηρίες.

Ειδικότερα, η κακή διαχείριση της κρίσης φαίνεται να προκαλεί ρατσιστικές συμπεριφορές, οδηγώντας την Ελλάδα σε ηθικές και κοινωνικές στρεβλώσεις, ακυρώνοντας τις κατακτήσεις χρόνων αναφορικά με την αποδοχή της ετερότητας. Τα ρατσιστικά περιστατικά που δημιουργούνται στο σχολικό περιβάλλον, με αποδέκτες μαθητές με αναπηρία ή με διαφορετική πολιτισμική προέλευση, φαίνεται να είναι απόρροια ανεπιτυχούς συνεκπαίδευσης και άκαρπης Διαπολιτισμικής Αγωγής που έχουν δεχτεί ορισμένοι μαθητές, καθώς επίσης και των αρνητικών ερεθισμάτων που έχουν δεχτεί κάποια παιδιά για τη συνύπαρξη με τον διαφορετικό «Άλλο», σε περίοδο οικονομικής και κοινωνικής αναστάτωσης.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι δεν πρόκειται για μία κρίση μόνο οικονομική. Είναι κρίση αξιών, κρίση πολιτιστική και πολιτισμική. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι αμφισβητούνται ορισμένες από τις κατακτήσεις χρόνων ως προς τη διαχείριση της ετερότητας και υφίσταται κίνδυνος αναστροφής των κατακτήσεων του παρελθόντος που αφορούν στο σεβασμό των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα εμπειρική εκπαιδευτική έρευνα έγινε προσπάθεια να αποδειχθεί ποια είναι η στάση που δημιουργείται στην κοινωνία αναφορικά με τη «θέαση» της διαφορετικότητας.

2. Μεθοδολογία

Σκοπό της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η διερεύνηση αφενός της επιρροής της κρίσης στις στάσεις των γονέων απέναντι σε μαθητές με αναπηρία, και αφετέρου η διερεύνηση, μέσω δηλώσεων των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, του τρόπου με τον οποίο επηρεάζονται, σε εκπαιδευτικό και ενταξιακό επίπεδο, οι μαθητές που προέρχονται από τη μετανάστευση στο υφιστάμενο οικονομικό περιβάλλον.

Να σημειωθεί ότι τον ερευνητικό πληθυσμό αποτέλεσαν γονείς και εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Ιωαννίνων. Ως ερευνητικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν γραπτά ερωτηματολόγια, τα οποία διανεμήθηκαν είτε απευθείας στους εκπαιδευτικούς, είτε στους γονείς μέσω των μαθητών της Πρωτοβάθμιας. Οι γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο μέτρησης στάσεων «*Attitude Towards Disable Person Scale*» (ATDP), το οποίο έχει προσαρμοστεί στα ελληνικά από τις Μάτζιου και Χατήρα.

Στις ερευνητικές τεχνικές αποτυπώθηκαν οι απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την τρέχουσα περίοδο κρίσης και πώς αυτή μπορεί να επηρεάσει το χώρο της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα τις αντιδράσεις και τη συμπεριφορά των Ελλήνων μαθητών τους σε αλλοδαπούς συμμαθητές τους. Επιπλέον, ελέγχθηκε η συσχέτιση της στάσης των γονέων με το ετήσιο εισόδημά τους, ως καθοριστικός παράγοντας της επίδρασης της συνεχούς συρρίκνωσης της οικονομικής δραστηριότητας στις αντιλήψεις τους για τους ανάπηρους μαθητές.

Επομένως, τα διερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης διαμορφώνονται ως εξής:

- Πώς επηρεάζει η περίοδος κρίσης στην Ελλάδα τις κοινωνικά ευπαθείς ομάδες;
- Η στάση απέναντι στη διαφορετικότητα έχει μεταβληθεί λόγω της οικονομικής ύφεσης ή και εξαιτίας κοινωνικών μεταβολών; Πρόκειται για οικονομική ή και κοινωνική κρίση;
- Πώς εκδηλώνεται η αλλαγή στάσης των μαθητών απέναντι στους συμμαθητές τους που προέρχονται από τη μετανάστευση;
- Πώς επηρεάζεται η στάση των γονέων απέναντι σε μαθητές με αναπηρίες εν μέσω κρίσης;

3. Αποτελέσματα

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, προκύπτει ότι η οικονομική κατάσταση των γονέων έχει σαφέστατα επηρεαστεί από την υφιστάμενη οικονομική κρίση. Από τους 402 γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα, η πλειοψηφία δήλωσε ετήσιο εισόδημα 12.001-18.000 ευρώ (23,6%). Στη συνέχεια, ακολουθούν σε ποσοστό μεγαλύτερο από 10%, οι γονείς με εισόδημα 6.001- 12.000 ευρώ και 18.001-24.000 ευρώ (19,2% και 15,2% αντίστοιχα). Τα υποκείμενα με εισόδημα μικρότερο των 6.000 ευρώ αποτελούν το 9% του πληθυσμού, ενώ αξιοσημείωτο είναι το ποσοστό 5,7%, το οποίο δεν έδωσε απάντηση.

Η στάση των γονέων απέναντι στους μαθητές με αναπηρίες υπολογίστηκε σε κλίμακα από το 0 έως το 120, με το 120 να αντικατοπτρίζει την πιο θετική στάση. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των γονέων στα ερωτηματολόγια, επικρατούσες είναι οι στάσεις βαθμού 60-70, γεγονός που αποδεικνύει ότι η πλειοψηφία των γονέων παρουσιάζει σχεδόν θετική στάση προς τους μαθητές με αναπηρίες.

Από τον έλεγχο ανεξαρτησίας μεταξύ της στάσης των γονέων απέναντι στους μαθητές με αναπηρία και του ετήσιου εισοδήματός τους, προέκυψε ότι το ετήσιο εισόδημα του υποκειμένου δεν επηρεάζει σε στατιστικώς σημαντικό βαθμό τη στάση του. Η ανεξαρτησία των μεταβλητών «στάση» και «ετήσιο εισόδημα» αποδεικνύει ότι η Οικονομική Κρίση δεν ασκεί επίδραση στις απόψεις των γονέων για τους ανάπηρους μαθητές, γεγονός που καθιστά την αντίληψη απέναντι στην αναπηρία ανεξάρτητη από τις πρόσφατες εξελίξεις στην ελληνική οικονομία και κοινωνία (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Το ετήσιο εισόδημα του υποκειμένου είναι ανεξάρτητο από τη στάση του απέναντι στα παιδιά με αναπηρίες

Chi-Square Tests

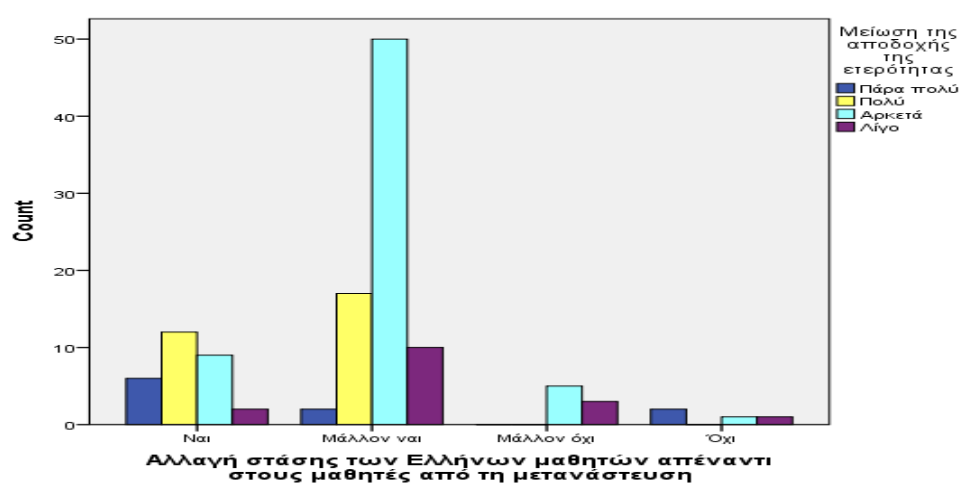
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	8,324 ^a	9	,502
Likelihood Ratio	9,484	9	,394
Linear-by-Linear Association	1,820	1	,177
N of Valid Cases	379		

a. 4 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,39.

Ακόμη, στο πλαίσιο της έρευνας ζητήθηκε από τους εκπαιδευτικούς να σημειώσουν τα σημαντικότερα φαινόμενα που έχουν προκύψει λόγω της Κρίσης.

Από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (περίπου το 55%) θεωρεί πως τα φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού έχουν αυξηθεί εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Επίσης, πολλοί εκπαιδευτικοί δήλωσαν (48%) πως είναι αρκετές οι διενέξεις ανάμεσα στους αλλοεθνείς μαθητές. Τρίτο κατά σειρά, πιο σημαντικό φαινόμενο, θεώρησαν σε ποσοστό 25% την περιθωριοποίηση που υφίστανται τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Δεν είναι όμως, αμελητέο το ποσοστό όσων ισχυρίστηκαν, ότι αφενός έχει αμβλυνθεί το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών (16%) και αφετέρου των γονέων (15%) για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση.

Γράφημα 1: Οι απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την αλλαγή της στάσης των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους μετανάστες μαθητές

Επίσης, έγινε προσπάθεια να εξεταστεί αν επηρεάζεται η μείωση της αποδοχής της διαφορετικότητας από την αλλαγή της στάσης των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους μετανάστες συμμαθητές τους. Το αποτέλεσμα της συνεξέτασης των δύο μεταβλητών ήταν ότι η μείωση της αποδοχής της ετερότητας σχετίζεται με την αλλαγή στάσης των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους μετανάστες συμμαθητές τους. Επιπλέον από σχετική ερώτηση, προέκυψε ότι η μείωση της αποδοχής της ετερότητας σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη κινδύνων λόγω της κρίσης στις κατακτήσεις του παρελθόντος που αφορούν στη διαφορετικότητα.

Επιπροσθέτως, εξετάστηκε η αλλαγή της στάσης των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους συμμαθητές τους με διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο σε σχέση με τη μείωση της αποδοχής της ετερότητας. Το μεγαλύτερο ποσοστό (περίπου το 50%) των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας στα Ιωάννινα, απάντησε ότι μάλλον έχει αλλάξει η στάση των μαθητών απέναντι στους συμμαθητές τους. Ωστόσο παρατηρείται, ότι ακόμη κι αυτοί που απάντησαν ότι δεν έχει αλλάξει η στάση των Ελλήνων μαθητών τους, φάνηκε σε επόμενο ερώτημα να δηλώνουν ότι έχουν διαπιστώσει άμβλυνση της ανοχής στη διαφορετικότητα. Οι εκπαιδευτικοί μάλιστα, θεωρούν ότι η κοινωνική ανεκτικότητα έναντι προβλημάτων συμπεριφοράς

μειώνεται σε περιόδους οικονομικής κρίσης και μάλιστα σε πολύ μεγάλο βαθμό, καθώς η κοινωνική συνοχή υποβαθμίζεται, εξαιτίας της φτώχειας, της ανασφάλειας, της ανεργίας και της εγκληματικότητας.

Αξίζει να επισημανθεί ότι το 55% των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ιωαννίνων παρατήρησε αγκυλώσεις στη διαπολιτισμική επικοινωνία και την αρμονική συνύπαρξη ανάμεσα στους Έλληνες μαθητές και τους αλλοδαπούς συμμαθητές τους. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το υπόλοιπο 45% των εκπαιδευτικών, οι οποίοι απάντησαν πως οι σχέσεις μεταξύ των παιδιών από κάθε πολιτισμικό περιβάλλον παραμένουν ικανοποιητικές/καλές, χωρίς τη δημιουργία συγκρούσεων, τουλάχιστον όσον αφορά στη σχολική πραγματικότητα.

Επιπλέον, όπως αποτυπώνεται στα στατιστικά αποτελέσματα, η στάση των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους μετανάστες συμμαθητές τους επηρεάζεται κυρίως από τις αντιλήψεις, αλλά και από την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Οι εκπαιδευτικοί καθημερινά έρχονται αντιμέτωποι με διάφορα περιστατικά που υποβαθμίζουν το ρόλο και την αξία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Συνολικά καταγράφηκε η πολλαπλότητα των αιτιών που οδηγούν σε ρατσιστικές συμπεριφορές, οι οποίες τελικά οδηγούν στην καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Την πρώτη θέση μεταξύ των αιτιών καταλαμβάνουν οι επιρροές από το κοινωνικό περιβάλλον (54%). Επιπροσθέτως, διαφαίνεται η επιρροή της οικογένειας (78%), ως πρωτογενή τομέα κοινωνικοποίησης, στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και των συμπεριφορών των παιδιών.

4. Συζήτηση-Συμπεράσματα

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια οικονομική κρίση ασκεί επίδραση σε όλους τους τομείς της ζωής του ανθρώπου, έτσι δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη και η εκπαίδευση. Το σχολικό περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες γιατί καλλιεργεί και μορφώνει τους νέους. Συνεπώς, η ποιότητα και η ορθή λειτουργία της εκπαίδευσης αποτελεί ένα πολύ σημαντικό ζήτημα για την ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών.

Συνολικά, εντοπίζονται σημεία συμφωνίας και διαφωνίας των εξαγόμενων ευρημάτων από τις ερευνητικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν αναφορικά με τη θέση των αναπήρων μαθητών και των μαθητών που προέρχονται από τη μετανάστευση. Από τη μία πλευρά, διαπιστώνεται σύγκλιση των απόψεων γονέων και εκπαιδευτικών, οι οποίοι εμφανίζονται πρόθυμοι ως προς την αντιμετώπιση της κρίσης και με διάθεση αντίστασης απέναντι σε φαινόμενα υποβάθμισης και περιθωριοποίησης του «διαφορετικού Άλλου», καθώς και διαφύλαξης των κεκτημένων αξιών σχετικά με την αποδοχή κάθε μορφής ετερότητας. Παρά τις υφιστάμενες οικονομικές δυσκολίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν γονείς και

εκπαιδευτικοί, εντοπίζονται με σχεδόν θετική διάθεση προς τη συνύπαρξη μαθητών δίχως και με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες εντός του γενικού σχολείου, γεγονός ιδιαίτερα ελπιδοφόρο για την αποκατάσταση των μαθητών αυτών εντός του σχολικού και κοινωνικού πλαισίου.

Από την άλλη πλευρά, οι αντιλήψεις των γονέων αποκλίνουν από τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών ως προς την επιρροή της κρίσης στους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Οι μεν εκπαιδευτικοί, θεωρούν ότι η στάση των Ελλήνων μαθητών απέναντι στους μετανάστες συμμαθητές τους επηρεάζεται κυρίως από τις αντιλήψεις, αλλά και από την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Οι γονείς φαίνεται, αντιθέτως, να μην έχουν επηρεαστεί από την κρίση ως προς τις αντιλήψεις και τη στάση τους απέναντι σε μαθητές με αναπηρία, μιας και διαπιστώθηκε ότι η οικονομική τους κατάσταση δεν ασκεί σημαντική επίδραση στη στάση τους. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανότατα οφείλεται στο διαφορετικό ποσοστό συμμετοχής των υποκειμένων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι εκπαιδευτικοί, ως αντικειμενικοί παρατηρητές, κρίνουν ότι οι σχέσεις Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών έχουν αμβλυνθεί, ενώ οι ίδιοι οι γονείς φανερώνουν σχεδόν θετική στάση προς τους ανάπηρους μαθητές. Δεδομένου ότι οι στάσεις των ατόμων ενδέχεται να διαφέρουν στο θεωρητικό επίπεδο και στο επίπεδο της συμπεριφοράς, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας μπορεί να μην καταδεικνύουν τις γνήσιες, εγκαθιδρυμένες στάσεις του ερευνητικού πληθυσμού, περιορισμός στον οποίο μπορεί να οφείλεται η εν λόγω απόκλιση των αποτελεσμάτων.

Βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας, δεν είναι η οικονομική κρίση, αυτή που δημιουργεί τα φαινόμενα της βίας, αλλά η κακή διαχείριση της κρίσης, η οποία προκάλεσε τα φαινόμενα αυτά και η οποία οδήγησε τη χώρα μας σε ηθικές και κοινωνικές στρεβλώσεις, καταπατώντας τις κατακτήσεις του παρελθόντος που αφορούν στην αποδοχή του «Άλλου».

Το σχολείο, ως σμίκρυνση του κοινωνικού συστήματος, αντικατοπτρίζει τις επικρατούσες συνθήκες της εκάστοτε εποχής και συμβάλλει στη διαιώνισή τους. Με τη σωστή καλλιέργεια και παιδεία, οι μικροί μαθητές θα γνωρίσουν την αναπηρία και την πολυπολιτισμικότητα με αλληλεγγύη και δεκτικότητα και δεν θα παραμερίσουν συμμαθητές τους, στο βωμό της άγνοιας και της αδιαφορίας. Μέσω της σχολικής ενσωμάτωσης λοιπόν, προάγεται η γενικότερη κοινωνική ενσωμάτωση των «διαφορετικών» ατόμων, ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας, με τις δικές τους ελευθερίες και συνεισφορά στο κοινά δρώμενα.

Καθώς η αποδοχή της πολιτισμικής ετερότητας θριαμβεύει στη θεωρία, αλλά πάσχει στην πράξη (Νικολάου, 2011), δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη στάση και τη συμπεριφορά του «Άλλου» χωρίς να γνωρίζουμε ποιος είναι ο άλλος και από πού προέρχεται. Οι στερεοτυπικές σκέψεις, οι προκαταλήψεις και η ξενοφοβία θέτουν επικοινωνιακά όρια ανάμεσα στη μία και την άλλη πλευρά. Η εκπαίδευση μπορεί να καταστεί ο χώρος διαπραγμάτευσης των διαφόρων ταυτοτήτων, το προνομιακό πεδίο όπου οι νέοι θα μάθουν να ζούνε μαζί, να συνυπάρχουν.

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα ρατσιστικά, κοινωνικά φαινόμενα απέναντι στα παιδιά με αναπηρίες και εκείνα που προέρχονται από τη μετανάστευση, αναγκαία κρίνεται η καλλιέργεια μιας κοινής, διαπολιτισμικής συνείδησης (Νικολάου, 2011). Αυτό μπορεί να γίνει εφικτό, με την καθοριστική συμβολή του χώρου της εκπαίδευσης, η οποία οφείλει να στοχεύει στην εξοικείωση των παιδιών με οτιδήποτε διαφορετικό. Έτσι, οι μαθητές θα αποδέχονται τη διαφορετικότητα, ως αναπόσπαστο μέρος της ζωής τους. Κύριοι εκφραστές της εκπαίδευσης είναι οι εκπαιδευτικοί. Οι τελευταίοι οφείλουν να αναπτύσσουν στους μαθητές το αίσθημα του σεβασμού απέναντι στη διαφορετικότητα, εφαρμόζοντας στην πράξη τις αρχές της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.

Εκτός λοιπόν από την αναγκαιότητα μέσω, θεσμικού πλαισίου, προσπελασιμότητας στους χώρους (Μιχαηλίδης, 2009), μικρού μαθητικού πληθυσμού ανά τάξη και πολιτικής υποστήριξης, η εφαρμογή της ενσωμάτωσης απαιτεί την ύπαρξη ενταξιακής κουλτούρας στην παραδοσιακή εκπαίδευση. Η ενσωμάτωση για τον ίδιο τον εκπαιδευτικό συνεπάγεται αυτοαξιολόγηση της προσφοράς του και του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζει τη διαφορετικότητα. Για το ίδιο το σχολείο, είναι απαραίτητη η αξιολόγηση της εκπαιδευτικής πολιτικής και πρακτικής του σχολικού θεσμού και ο επαναπροσδιορισμός των σκοπών και στόχων στους οποίους αποβλέπει. Σήμερα, στην Ελλάδα, παρά τους νόμους που έχουν ψηφιστεί, τα μέτρα και τις κινητοποιήσεις, δεν έχει γίνει πανελλήνια απογραφή των ατόμων με αναπηρίες, με την οποία θα γινόταν γνωστός όχι μόνο ο αριθμός τους, αλλά και οι ιδιαιτερότητές τους, οι ανάγκες τους, το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον τους (Πολυχρονοπούλου, 2003).

Η θέση των μαθητών που ανήκουν σε κοινωνικά ευπαθείς ομάδες δεν βελτιώνεται με την παράλληλη αύξηση της πίεσης για καλή σχολική επίδοση. Στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα διαφαίνεται μία αυξανόμενη ένταση στο δυναμικό του μαθητή και τις δεξιότητες εκείνες που τον οδηγούν στη σχολική επιτυχία. Τόσο οι εκπαιδευτικοί της γενικής αγωγής, όσο και οι ειδικοί παιδαγωγοί, κατέχουν ένα στρατηγικό ρόλο στην ομαλή εφαρμογή της ένταξης των μαθητών με αναπηρίες εντός των «κανονικών» σχολικών τάξεων, με αρωγό την κατάλληλη και συνεχή επιμόρφωση στο συνεχώς εξελισσόμενο πεδίο των Μαθησιακών Δυσκολιών και ευρύτερα της Ειδικής Αγωγής. Μία γενικότερα θετική στάση ως προς τη συνεκπαίδευση θα μπορούσε να είναι η αφετηρία της άρσης της ξεχωριστής ειδικής εκπαίδευσης της κοινής συμβίωσης όλων των μαθητών, αναπήρων και μη.

Κάθε παιδί είναι μοναδικό και πρέπει να αντιμετωπίζεται από την Παιδαγωγική ανάλογα με την προσωπικότητά του. Ένα ορθώς οργανωμένο σχολείο γενικής εκπαίδευσης μπορεί να εφαρμόσει την αρχή της ατομικότητας, αναγνωρίζοντας τις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε μαθητή και προσαρμόζοντας τα προγράμματα ένταξης με σεβασμό προς τη διαφορετικότητά του (Δημητρόπουλος, 2000). Στόχο πρέπει να αποτελεί ένα σχολείο πολυεπίπεδο, όπου οι μαθητές θα ενσωματωθούν εντός και εκτός της σχολικής τάξης με τη συμμετοχή στη διαμόρφωση αποφάσεων σε όλα τα θέματα που τους αφορούν (Λαγοπούλου, 2003). Η οικοδόμηση του Σχολείου για Όλους θα έχει επιτευχθεί ολοκληρωτικά με την κατάργηση χαρακτηρισμών όπως: σχολική ενσωμάτωση, τμήμα ένταξης, ενταγμένος μαθητής (Mittler, 1992).

Εμβαθύνοντας, πιστεύεται ότι για την καλύτερη δυνατή διαχείριση και αντιμετώπιση αυτού του κοινωνικού φαινομένου, είναι αναγκαίο να περαστεί το μήνυμα του δημοκρατικού ανθρωπισμού και της ευαισθητοποίησης απέναντι στο συνάνθρωπο. Συνεπώς, τόσο η πολιτεία όσο και η εκπαιδευτική κοινότητα πρέπει να παρεμβαίνουν άμεσα και να παρεμποδίζουν εν τη γενέσει του κάθε τέτοιο περιστατικό. Από την άλλη πλευρά, όμως, χρειάζεται ο σχεδιασμός μιας πολυδιάστατης προληπτικής πολιτικής. Ένας θεμελιώδης όρος είναι το ίδιο το σχολείο να λειτουργεί σε δημοκρατική βάση. Η καθημερινή του λειτουργία, οι σχέσεις μεταξύ των μελών του πρέπει να διέπονται από σεβασμό στην ανθρώπινη προσωπικότητα και στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ιδιαίτερα του παιδιού. Ένα τέτοιο κλίμα κρίνεται ότι μπορεί να περιορίσει τα αρνητικά φαινόμενα που κάνουν την εμφάνισή τους εν μέσω οικονομικής κρίσης. Επομένως, η διασφάλιση ενός θετικού κλίματος, αλληλεγγύης και συνεργασίας στο σχολείο είναι στοιχείο πρωταρχικής σημασίας (Νικολάου, 2007).

Η στενότερη επαφή των γονέων με το φαινόμενο της αναπηρίας, τη διαφορετικότητα και την εξοικείωση με μαθητές που παρουσιάζουν οποιαδήποτε μειονεξία, μπορεί να ασκήσει σημαντική επιρροή στην εγκαθιδρυμένη στάση τους και να συντελέσει θετικά προς την υλοποίηση του Σχολείου για Όλους. Παρόλο που συνήθως ο ρόλος των γονέων φαίνεται να είναι αρκετά περιορισμένος κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, η ουσιαστική επιρροή τους στα σχολικά δρώμενα είναι εξαιρετικά σημαντική. Για το λόγο αυτό η συνεργασία σχολείου και οικογένειας είναι επίσης απαραίτητη, τόσο για τη συνεχή ενημέρωση και εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία, όσο και για τη λήψη των κατάλληλων παιδαγωγικών αποφάσεων. Μέσω της προσωπικής εμπειρίας και συναναστροφής με άτομα με αναπηρίες, της συνεχούς και δια βίου μάθησης και της ευαίσθητης προβολής του φαινομένου της αναπηρίας από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, μπορεί να επιτευχθεί η ομαλή εφαρμογή ειδικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που θα ανταποκρίνονται κατάλληλα στις ανάγκες κάθε μαθητή σύμφωνα με τις αρχές της Ειδικής Αγωγής. Επομένως, η αναγκαιότητα της καλλιέργειας θετικών στάσεων των γονέων, αλλά και των εκπαιδευτικών, απέναντι στους μαθητές με αναπηρίες οφείλει να αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο των εν ενεργεία ενταξιακών και μη πρακτικών, καθώς μπορεί να συνδράμει καθοριστικά στη δημιουργία ενός σχολείου, και άρα μιας κοινωνίας χωρίς αποκλεισμούς.

Συμπερασματικά, διανύοντας τις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, η θέση των ατόμων με αναπηρίες δεν έχει αλλάξει καθοριστικά, συγκρινόμενη με τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, καθώς και η κυριαρχία μιας αδυσώπητης οικονομικής λογικής, δεν κατόρθωσαν να απαλλάξουν τον άνθρωπο από τις φοβίες και τις προκαταλήψεις του (Σούλης, 2008). Βέβαιο είναι ότι έχουν γίνει άλματα προόδου σε σχέση με τις δεισιδαιμονίες των προηγούμενων αιώνων, αλλά επίσης βέβαιο είναι ότι στην Ελλάδα απαιτούνται πολλές ακόμη εκπαιδευτικές δράσεις, ώστε η θέση των ατόμων με αναπηρίες να είναι ισότιμη με αυτή των ανθρώπων δίχως αναπηρία.

Καταλήγοντας, έγινε κατανοητό πως η εκπαίδευση οφείλει να στοχεύει στο σεβασμό του ιδιαίτερου χαρακτήρα που «κουβαλούν» οι μαθητές με αναπηρίες και

αυτοί που προέρχονται από τη μετανάστευση. Συνεπώς, παρά την έξαρση ρατσιστικών φαινομένων εν μέσω κρίσης, ο χώρος της παιδείας αλλά και το σχολείο ειδικότερα, μέσω της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης οφείλει να ενδυναμώνει την ύπαρξη μειονοτικών ομάδων, ενισχύοντας τα διάφορα πολιτισμικά αγαθά. Με τον τρόπο αυτό, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση θα δημιουργήσει το κατάλληλο παιδαγωγικό κλίμα για την άνθιση μιας συνεχούς και παραγωγικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους μαθητές (Νικολάου, 2007).

Να επισημανθεί στο σημείο αυτό, ότι το προαναφερθέν ερευνητικό πρόβλημα δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς, καθώς η οικονομική κρίση είναι σχετικά πρόσφατη. Ως περιορισμός της παρούσας έρευνας μπορεί να θεωρηθεί, επίσης, το μη αμελητέο ποσοστό των γονέων που δεν θέλησαν να προσδιορίσουν την οικονομική τους κατάσταση. Καταληκτικά, είναι αυταπόδεικτο, ότι η παρούσα εργασία δεν εξαντλεί το αντικείμενο μελέτης σχετικά με τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, την Ειδική Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα σε περίοδο Κρίσης. Συνεπώς, κρίνεται απαραίτητη η συμβολή των ερευνητών στη διεξαγωγή μελλοντικών ερευνών προκειμένου να σχηματιστεί μια σφαιρική εικόνα για τη διαχείριση κάθε μορφής ετερότητας σε περιόδους κρίσεων.

Βιβλιογραφία

- Daniels, H. & Garner, P., (1999). *Inclusive Education (Creating Success)*. Oxon: Routledge.
- Maisonneuve, J. (2001). *Εισαγωγή στην Ψυχοκοινωνιολογία*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Metzler, I., (2006). *Disability in Medieval Europe. Thinking about physical impairment during the high Middle Ages, c.1100- 1400*. Oxon: Routledge.
- Miles, H., & Wolfgang, S. (2007). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Mittler, P. (1992). *Whose needs? Whose interests? In Integrating special children*. Edited by G. & S. Fairbairn. Great Britain: Atheneum Press Ltd.
- Robinson, C., Martin, J. & Thompson, K., (2007). *Attitudes towards and perceptions of disabled people – Findings from a module included in the 2005 British Social Attitudes Survey*. Britain: National Centre for Social Research.
- Sacks, A., (2001). *Special Education: a reference handbook*. California: ABC-Clio Inc.
- Βασιλείου, Γ., (1998). *Τα εκπαιδεύσιμα νοητικά καθυστερημένα παιδιά και έφηβοι*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- Γεώργας, Δ. (1986). *Κοινωνική Ψυχολογία*, τόμ. Α', Αθήνα.
- Καϊσέρογλου, Ν. (2010). *Άτομα με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες (Α.μ.Ε.Ε.Α.) στα Σχολεία Γενικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Ζητήματα και Δυνατότητες Άσκησης Εσωτερικής Εκπαιδευτικής Πολιτικής*, Θεσσαλονίκη.
- Κοκκινάκη, Φ. (2005). *Κοινωνική Ψυχολογία. Εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς*, Αθήνα: τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Λαγοπούλου, Β. (2003). «Εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες Προοπτικές: Μύθος και πραγματικότητα», στο: 17^ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Δασκάλων- Νηπιαγωγών, (2003). «*Ειδική Εκπαίδευση στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Ευρωπαϊκή διάσταση και προοπτική. Διαδικασία σύγκλισης σ' ένα σχολείο για όλους*», επιμ. Σ. Χαραλαμπίδης, Λάρινακα: ΠΟΕΔ.
- Μιχαηλίδης, Κ. (2009). *Συνεκπαίδευση και Αναπηρία. Θεωρητική και Εμπειρική Κοινωνιοψυχολογική Προσέγγιση*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα Νικολάου, Γ. (2011). *Διαπολιτισμική Διδακτική, Το νέο περιβάλλον- Βασικές αρχές*, Αθήνα: Πεδίο.
- Νικολάου, Γ. (Οκτώβριος 2007). Ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση μέσα από το πρίσμα της κριτικής θεωρίας: Το Σχολείο της Ένταξης, στο Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση, Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Συγκριτικής Εκπαίδευσης και του Εργαστηρίου Συγκριτικής Παιδαγωγικής, Διεθνούς Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Επικοινωνίας, Ειδικό Θεματικό Τεύχος: «Πολιτισμικές ταυτότητες – Ετερότητα – Διαπολιτισμική Εκπαίδευση», τ. 9, Αθήνα: Πατάκης, σ.σ. 79-106.**
- Νικολάου, Γ. (2011). *Διαπολιτισμική Διδακτική, Το νέο περιβάλλον- Βασικές αρχές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Πολυχρονοπούλου, Σ. (2003). «Οικοδομώντας ένα Σχολείο για όλους: Προκλήσεις, εμπόδια, προοπτικές», στο: 17^ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Δασκάλων- Νηπιαγωγών, (2003). «*Ειδική Εκπαίδευση στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Ευρωπαϊκή διάσταση και προοπτική. Διαδικασία σύγκλισης σ' ένα σχολείο για όλους*», επιμ. Σ. Χαραλαμπίδης, Λάρινακα: ΠΟΕΔ.
- Σούλης, Σ. Γ. (2008). *Ένα Σχολείο για Όλους*, τόμ. Α', Αθήνα: Gutenberg.
- Στασινός, Δ. (2001). *Η Ειδική Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Αντιλήψεις, θεσμοί και πρακτικές. Κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία (1906-1989)*, Αθήνα: Gutenberg- Παιδαγωγική Σειρά.